

STRATEJİ ƏMƏLİYYAT VƏ BÜDCƏ PLANLAŞMASINDA RİSKLƏRİN İDARƏDİLMƏSİ

¹Fuad Zakir oğlu Abbasov, ²Məqsəd Qabil oğlu Alxasza

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Xülasə. *Müasir dövrdə sosial siyasət anlayışı təkcə bu sahə ilə məşğul olan şəxslərin, alimlərin deyil, həm də cəmiyyətin bütün sosial təbəqələri və qruplarının gündəlik həyatına möhkəm daxil olmuşdur. Sovet dövründə siyasətin bölgüsündə sosial siyasət demək olar ki, fərqləndirilməmiş, çox zaman iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi qəbul edilmişdir. Lakin tarixi inkişaf prosesində sosial məsələlərin yanlışlığı ortaya çıxmışdır.*

Sosial siyasətə bu cür münasibət, anlayış olaraq XIX əsrin ikinci yarısında Almaniyada ortaya çıxıb. İlk dəfə sadəcə fəhlə və kapitalist sinfi arasındakı mənfi qarşıdurmasını nizamlamaq üçün dövlətin gördüyü tədbirləri nəzərdə tutan bu anlayış, daha sonra inkişaf edərək geniş mənada işlədilmişdir. Bütün sosial sinif və qruplar üçün dövlətin gördüyü bütün tədbirləri əhatə etmişdir. Sosial siyasət müasir mənada: cəmiyyətdəki bütün sosial sinif və qrupların sosial müdafiə, sağlamlıq, təhsil, məşğulluq və s. kimi problemlərini həll etməyə istiqamətlənmiş, qruplar və siniflər arasında yaranan mübarizə və münaqişələri sosial ədalət prinsiplərinə görə həll etməyə çalışan və cəmiyyətin sosial rifahı üçün həyata keçirilən bütün tədbirlərin cəmidir. Bu anlayış hazırkı mənanı alana qədər uzun bir tarixi inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu mərhələlərdə dövlətlər öz funksiyalarını dəyişdikləri kimi sosial siyasətin də mənasını dəyişdirmiş və onu daha da genişləndirmişdilər.

Açar sözlər: metodoloji cəhət, regional inkişaf, sosial-iqtisadi.

Giriş. Müasir cəmiyyətin inkişafı üçün hər zaman yaxşı idarəetmə sisteminə ehtiyac var. Belə bir sistemin əsas komponentlərindən biri regional sistemdir ki, regional sistemlər həmişə bazarın özünü idarəetməsi əsasında inkişaf edə bilmir. Təcrübə göstərir ki, regionların inkişafına dövlətin müdaxiləsi labüddür. Məhz bu səbəbdən regional inkişaf siyasəti dövlətin əsas funksiyalarından biri hesab olunur. Regional siyasət bir növ hər bir dövlətin taktikası hesab olunur. Bu baxımdan, müxtəlif ölkələrdə regional siyasətin məqsədləri və vəzifələri fərqlidir.

Sosial siyasət anlayışına münasibətdə müxtəlif elmi baxışlar mövcuddur. Bu baxışların bir qismini nəzərdən keçirək. Son dövrlərdə sosial siyasətlə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır.

Regionun sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi nəzəri- metodoloji baxımdan mövcud problemlərin və prioritetlərin obyektiv müəyyən olunmasına kömək edir ki, bu da regional iqtisadiyyat subyektləri tərəfindən qəbul edilən qərarların keyfiyyətli və effektiv olmasında mühüm rol oynayır.

Bu günə kimi regionların sosial-iqtisadi inkişafının prioritetlərinə dair bir çox elmi tədqiqat işlərinin yazılmasına baxmayaraq, davamlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün hər zaman yeni prioritetlərin müəyyən olunmasına ehtiyac var.

Beləliklə, müasir dövlətin sosial siyasəti ictimai həyatın ən mühüm tərəflərini əhatə edən məzmunu malik olmalıdır. Səmərəli sosial siyasət əhalinin öz tələbatlarını ödəmək imkanlarının genişləndirilməsi, cəmiyyətdə sabitliyin qorunması, hər bir vətəndaşın sabaha inamla yaşaması, sosial gərginliyin azaldılması və bütövlükdə cəmiyyətdə təkrar istehsal prosesinin normal həyata keçirilməsini təmin edən sosial müdafiə sistemini qurmaqdan ibarətdir[2].

Bazar münasibətlərinin formalaşması prosesində respublikamız əhali gəlirlərində ciddi differensiallaşma və kütləvi işsizlik kimi ağır sosial problemlərlə üzləşmişdir. Prosesin az ağırlı keçməsi üçün dövlətin bu problemlərə diqqətinin artırılması zəruri idi. Dövlətin tədbirləri müxtəlif əhali qruplarının sosial müdafiəsinə istiqamətlənmişdir. Məsələn müəkkəbləşdirən amillərdən biri də

ondan ibarətdir ki, sosial müdafiəyə yalnız maddi çətinliklərlə üzləşənlərin deyil, demək olar ki, bütün bazar subyektlərinin böyük ehtiyacı vardı. . Yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar təsərrüfat subyektlərinin mülkiyyətin toxunulmazlığı, gəlirlərin istifadəsində sərbəstliyin təmin edilməsi, fəaliyyət növünün azad seçilməsi və başqa sahələrdə dövlət zəmanətinin olmasına ehtiyacı duyulurdu. Aydınır ki, hamını eyni dərəcədə kasıb yaşamağa vadar edən, «humanist» prinsiplərə əsaslanan gəlirlərdə bərabərlik yaratmaq, maddi təminatda fərqləri aradan qaldırmaq kimi başa düşülən «sosial müdafiə» bugünkü reallığa uyğun gəlmirdi.

Regional inkişaf siyasətinin mahiyyətini daha yaxşı anlamaq üçün əvvəlcə “regional inkişaf” və “region” anlayışına diqqət yetirmək lazımdır. İqtisadiyyatda “region” anlayışı böyük şəhərdəki kiçik rayondan başlayaraq qitənin böyük bir hissəsinə kimi ən müxtəlif ölçüyə malik ərazini adlandırmaq üçün istifadə olunur. Çox zaman region bu və ya digər milli dövlətin müəyyən hissəsi ilə əlaqələndirilir. Həmçinin tətqiqatçılar hesab edirlər ki, dünyanın bircins xüsusiyyətlərə və müəyyən sərhədlərə malik hissəsi kimi region yalnız dövlətin deyil, həmçinin qlobal sistemin bir hissəsidir.

Müxtəlif tətqiqatçılar region anlayışına müxtəlif cür tərif veriblər. Məsələn, ən çox istifadə olunan tərif belədir: “Region-təbii, sosial-iqtisadi, milli-mədəni və digər şərtlərin ümumiliyinə malik ərazi hissəsidir”.

Bazar münasibətlərinin formalaşması prosesində respublikamız əhali gəlirlərində ciddi differensiallaşma və kütləvi işsizlik kimi ağır sosial problemlərlə üzləşmişdir. Prosesin az ağırlı keçməsi üçün dövlətin bu problemlərə diqqətinin artırılması zəruri idi. Dövlətin tədbirləri müxtəlif əhali qruplarının sosial müdafiəsinə istiqamətlənmişdir. Məsələn mürəkkəbləşdirən amillərdən biri də ondan ibarətdir ki, sosial müdafiəyə yalnız maddi çətinliklərlə üzləşənlərin deyil, demək olar ki, bütün bazar subyektlərinin böyük ehtiyacı vardır. . Yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar təsərrüfat subyektlərinin mülkiyyətin toxunulmazlığı, gəlirlərin istifadəsində sərbəstliyin təmin edilməsi, fəaliyyət növünün azad seçilməsi və başqa sahələrdə dövlət zəmanətinin olmasına ehtiyacı duyulurdu. Aydınır ki, hamını eyni dərəcədə kasıb yaşamağa vadar edən, «humanist» prinsiplərə əsaslanan gəlirlərdə bərabərlik yaratmaq, maddi təminatda fərqləri aradan qaldırmaq kimi başa düşülən «sosial müdafiə» bugünkü reallığa uyğun gəlmirdi.

Sosial müdafiə hər kəsin öz əməyi, istedadı, mülkiyyəti əsasında mövqeyi müəyyən olmuş cəmiyyətdə ayrı-ayrı fərdlərin imkan və qabiliyyəti ilə əldə oluna bilməyən, hamı üçün eyni olan vətəndaşlıq mövqeyinin təmin edilməsi zərurətidir.

Sosial yönümlü cəmiyyət qurmaq üçün birinci şərt maddi ehtiyaclarını təmin etmək məqsədi ilə hər bir insana bazarın imkanlarından tam və azad istifadə etməyə ilkin şərait yaratmaqdır. Buraya təhsil və ixtisas almaq imkanları, əmək və qabiliyyətinə görə istənilən (qanun çərçivəsində) fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq və gəlir əldə etmək, dövlətin sosial köməyindən istifadə etmək və s. aiddir. Belə olduqda hər kəs imkanları daxilində öz maddi imkanlarını təmin edər, cəmiyyətdəki mövqeyini müəyyənləşdirər və imkanları xaricində olan sosial məsələlər dövlətin öhdəsinə düşər. Keçən əsrdə yaranan konsepsiyalar sosial tərəqqiyə inkişafın nəticələri kimi deyil, inkişafın amili kimi baxılması ideyasını irəli sürürdülər[1].

Müasir elmi konsepsiyalar sosial yönümlü cəmiyyət quruculuğunda dövlətin yeri və rolunun düzgün müəyyənləşdirilməsini əsas problem hesab edirlər. Bu zaman dövlətin iqtisadi funksiyalarından ikisi həlledici istiqamət kimi vurğulanır: birinci - sosial ədaləti təmin edən bilən makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsi; ikinci - mikroiqtisadiyyatda rəqabəti təmin edən bilən bazar mexanizminin inkişafı. Zənnimizcə, keçid iqtisadiyyatı üçün də məsələnin belə qoyuluşu özünü doğruldar. Bu, həm də iqtisadi islahatlar gedişində sosial siyasətin yeni iqtisadi əsaslar üzərində qurulması baxımından da aktualdır. Keçid dövrünün iqtisadi siyasəti bazar mexanizminin inkişafına yönəlməli, sosial problemin həllində bazarın imkanlarından daha dolğun istifadə edilməli və dövlətin sosial siyasəti bazar mexanizminə söykənməlidir. «Bazar mexanizmində təcəssüm olunan institut və normaların daha dəqiq anlamı göstərir ki, inkişaf strategiyası - dövlət və bazar arasında seçim məsələsidir - fikri səhvdir. Ölkələrə bazarı inkişaf etdirmək zəruridir; eyni zamanda, onlar üçün bazarın inkişafını təmin edən işlək dövlət institutlarının olması zəruridir» Dünya bankının

hesabatlarında öz əksini tapmış bu fikir bir daha təsdiq edir ki, institusional dəyişikliklər etmədən səmərəli iqtisadi, o cümlədən sosial siyasət yeritmək mümkün deyil. Məlumdur ki, sovet dövründə sosial siyasətin institusional əsasını dövlətin, iqtisadiyyatla bilavasitə əlaqəsi olmayan, inzibati qurumları və xeyriyyəçi orqanlar təşkil edirdi. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar sosial siyasətin institusional quruluşu yeniləşməlidir.

Sosial sığorta sistemi vətəndaşlara sığorta ödəmələrinin və sosial nemətlərin verilməsini onların sığorta haqlarını ödəməsinə uyğun həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Sosial sığorta sistemi ümumi həmrəylik və dövlətin öz vətəndaşlarını qoruması prinsipləri əsasında qurulmalıdır.

Sosial yardım sistemi cəmiyyətin ən çox ehtiyacı olan üzvlərinə sosial qayğı və sosial prinsiplərini əks etdirir. Buraya aztəminatlı insan qruplarına əvəzsiz kömək göstərilməsi halları aiddir, özəl sosial yardım (bəzən özəl sığorta da) bu sistemə aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, institusional və icra mexanizmindən asılı olmayaraq sosial siyasət, bir qayda olaraq, müəyyən problemləri əhatə etməlidir.

Keçid iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin ən vacib funksiyalarından biri bazara keçidlə əlaqədar meydana çıxan bir sıra mühüm problemləri həll etmək, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirləri həyata keçirməkdir. Dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasını sosial siyasət təşkil edir. Dövlətin sosial siyasəti cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin sosial-iqtisadi şərtlərinin tənzimlənməsinə yönəldilən tədbirlər kompleksindən ibarətdir. Məhz sosial siyasət vasitəsi ilə ilk növbədə əhalinin dövlət himayəsinə ehtiyacı olan hissəsinin vəziyyətini keçid şəraitində qismən yüngülləşdirmək mümkündür.

Sosial sahədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən və əhalinin sosial müdafiəsinə xidmət edən əsas tədbirlər sırasına təhsil, səhiyyə, ekoloji problemlərin həllinə yönəlmiş iri proqramların işlənilməsi, hazırlanması, zəhmətkeşlərin sosial mühafizəsi və sosial təminatı (istehlak büdcəsinə uyğun olaraq əmək haqqının və pensiyaların minimum səviyyəsinin müəyyən edilməsi, inflyasiyanın sürətinə uyğun olaraq gəlirlərin indeksləşdirilməsi və s.) mexanizminin formalaşdırılması daxildir.

Azərbaycanda sosial inkişafın özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu qanunauyğunluqlar son illər daha çox nəzərə çarpır. Milyondan çox pensiyaçının, iki yüz minə qədər tələbəninin və işsizliyin yuxarı olması xarakterik xüsusiyyətdir. O cümlədən, əhalinin yaş tərkibində son illərdə nisbi qocalmanın baş verməsi, hər bir işçiyə düşən işsizlərin sayının artması, təbii artımın azalması tempini xarakterizə edir və digər xüsusiyyətlər, sosial təminat, sosial müdafiə, sosial tənzimlənmənin özünəməxsus qanunauyğunluqlarını meydana çıxarır və sosial siyasəti formalaşdırır. Sosial siyasətə uyğun olaraq maliyyə, kredit, bölgü, mübadilə, vergi siyasəti formalaşdırılır. Sosial təminatın pulsuz və güzəştli xidmət istiqamətlərində formalaşmasının tənzimlənməsi mexanizmləri həmin sahələrdə işləyənlərin əmək haqqı, bu sahələrin maddi-texniki bazası və kadr potensialının inkişaf etdirilməsi üçün zəruri olan maliyyə imkanları ilə məhdudlaşır.

Bu sahələrin inkişafının əsas maliyyə mənbəyini mərkəzləşmiş formada dövlət büdcəsi təşkil etdiyi üçün dövlət büdcəsi həmişə sosial yönlü siyasət yeritməlidir.

Maliyyə gərginliyi şəraitində sosial tənzimlənmənin əsaslarını müəssisələrin özlərinin təsərrüfat hesabı vasitəsilə işləməsi yolu ilə ödənilməsi problemi meydana çıxır. Müasir şəraitdə təhsil ocaqlarının demək olar ki, hamısında pullu təhsil sistemi mövcuddur, özəl təhsil ocaqları inkişaf edir. Mülkiyyət münasibətlərindən asılı olaraq maliyyələşdirmə mənbələri yenilənir. Yeni ixtisaslara, xidmətlərə ehtiyac əhalinin xidmətə olan alıcılıq qabiliyyəti ilə müəyyən olunur. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı formalaşdıqca sosial inkişafın yeni formaları meydana çıxır. Bu strukturların təşkilatı-iqtisadi xüsusiyyətləri formalaşır. Maliyyə imkanları yenilənir və tənzimləmədə indiyə qədər formalaşmış plan, mərkəzləşmiş mexanizmlərdən fərqli olaraq çevik bazar mexanizmləri meydana gəlir. Əlbəttə, sosial tənzimlənmənin bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə imkanları daha da gərginləşir. Ona görə də, istər respublikanın daxili imkanları hesabına, istərsə də xarici kreditlərin hesabına bu gərginliyi azaldan, yumşaldan tədbirləri, mexanizmləri tətbiq etmək lazımdır. Bu baxımdan, respublikada sosial müdafiə fondları, kreditlər, dünya bank sistemləri, dünya humanitar təşkilatlarının vasitələri hesabına sosial fondlar yaradılır[4].

Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra çətin problemlərlə üzləşmişdir. Əhali müxtəlif təzadlar məngənəsində sıxılaraq hələ yaşayış tərzini tam müəyyən- ləşdirməmişdir. Yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar respublikamızın iqtisadiy-yatının iflic vəziyyətinə düşməsi xalqın sosial vəziyyətini ağırlaşdıraraq əhalini bir sıra problemlərlə üz-üzə qoymuşdur. Respublikanın üzləşdiyi Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bu problemlərin sayını artırmışdır. Azərbaycanda bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün olması, fabrik və zavodlarımızın avadanlıqlarının fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlməsi, cəmiyyətdə gedən inkişafı ləngidir. Bu cür mürəkkəb vəziyyətdə sosial siyasəti formalaşdırmaq çətinidir. Belə şəraitdə ölkəmizdə liberal sosial siyasət meyilləri özünü göstərir. Liberal sosial siyasətin gerçəkləşdiyi dövlətlərdə iş yerləri yaradılır, kiçik biznesə üstünlük verilir, insanlar sahibkarlıqla daha çox məşğul olurlar. Buna görə də, Azərbaycan dövlətçiliyində bir nömrəli məsələ kiçik və orta biznesin inkişaf etdirilməsi və sahibkarlığa şərait yaradılmasıdır.

Əvvəllər tənqid atəsinə tutduğumuz bazar iqtisadiyyatı insanların azad və firavan yaşaması üçün əlverişli quruluşdur. Bu gün insanlarda bazar iqtisadiyyatına xas xüsusiyyətlərin tərbiyə olunmasına səy göstərməlidir. Son illər ərzində iqtisadi islahatlara paralel olaraq, sosial sahədə də islahatlar həyata keçirilir və əhalinin sosial problemləri dövlətin daima diqqət mərkəzindədir. Bazar iqtisadiyyatına keçid və keyfiyyətə yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması sosial müdafiə sistemində zəruri islahatların aparılmasını, müasir tələblərə cavab verə biləcək çevik işlək mexanizmlərin, əmək hüquqlarının qorunmasını təmin edən tam əhatəli hüquqi və sosial təminatlar sisteminin yaradılmasını tələb edir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün müvafiq, həmçinin beynəlxalq normalara əsaslanan qanunverici bazanın yaradılması zəruridir. Məhz, bütün bunlara görə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və yeni qanunların yaradılması istiqamətində lazımi işlər görülmüş, beynəlxalq normalara uyğun qanunlar, o cümlədən «Əməyin 1 mühafizəsi haqqında», «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında», «Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında», «Minimum istehlak büdcəsi haqqında», «Vətəndaş-ların pul gəlirlərinin və əmanətlərinin indeksləşdirilməsi haqqında», «Məzuniyyətlər haqqında», «Kollektiv müqavilələr və sazişlər haqqında» və s. qanunlar hazırlanmış və qəbul edilmişdir.

Sosial təminat sistemində müavinətlər mühüm yer tutur. Əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin ünvanlı sosial müdafiəsinin təşkil edilməsi məqsədilə 22 may 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmış «Aztəminatlı ailələrə verilən müavinətlərin artırılması haqqında» sərəncama əsasən müharibə əlillərinə, şəhid ailələrinə və müddətli hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçuların uşaqlarına, yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına, Çernobıl qəzası nəticəsində əlil olmuş, yaxud vəfat etmiş valideynlərin uşaqlarına təyin olunan aylıq müavinətləri, uşağa qulluğa görə qismən ödənişli məzuniyyətdə olan şəxslərə müavinətlər, gəlirdən asılı olmayaraq uşaq doğulması və dəfn üçün birdəfəlik müavinətlərin təyin olunması müəyyən edilmişdir. İşləyən aztəminatlı ailələrə müavinətlərin təyin edilməsi uşaqlara görə verilən aylıq müavinətlərin daha çox ehtiyacı olan ailələrə çatdırılmasını mümkün etmişdir. Əhalinin ən zəif təbəqələrinin sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə qaçqın və məcburi köçkünlərdən birinci qrup əlil olan ailələrə əlavə aylıq müavinətlər təyin edilmişdir.

Respublikamızda bir çox güzəştlərin verilməsi ünvanlı xarakter daşmadığından, həmçinin güzəştlər ölkənin iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərdiyindən bəzi kateqoriyalar üzrə güzəştlərin aylıq müavinətlərlə əvəz olunmasına üstünlük verilmişdir.

Müavinət ciddi məqsədli təyinat xarakterinə malikdir. Bir sıra müavinətlər üzürlü səbəbə görə itirilən qazancı əvəz etmək məqsədilə (müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməyə, işsizliyə və s. görə), digərləri isə sosial yardım göstərmək məqsədi ilə verilir (uşaq doğularkən birdəfəlik müavinət, aztəminatlı ailələrin uşaqlarına aylıq müavinət, dəfn üçün birdəfəlik müavinət və s.).

Müavinətlərin verilmə müddətləri müəyyən zamanla məhdudlaşdırılır. Onları ödənilmə müddətindən asılı olaraq birdəfəlik, aylıq və cari kimi qruplara bölmək olar. Pensiya kimi müavinət də ekvivalentsiz əsaslarla verilir. Müavinətlərin maliyyələşmə mənbələri müxtəlifdir.

Sosial təminatın mühüm növlərindən birini də ahıllara, tək və kimsəsiz vətəndaşlara, əlillərə sosial xidmət göstərilməsi təşkil edir. Sosial təminat sahəsində xidmətin fərqləndirici cəhəti onların ayrı-ayrı vətəndaşlara pulsuz və ekvivalentsiz həyata keçirilməsidir.

Sosial xidmətin tibbi xidmət və müalicə, müvəqqəti əmək qabiliyyətinin itirilməsinin ekspertiza edilməsi, əlilliyin səbəb və qrupunun müəyyən edilməsi, evdə sosial xidmət, qocalar və əlillər evində qocaların və əlillərin saxlanması və s. növləri vardır. Sosial yardım sistemləri əhali təbəqələrinin ehtiyaclarına əsasən onlara güzəştlər təqdim olunmasını təmin edir. Yardım sistemləri hökumət fondlarının vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir. Bu sistemin tətbiq edilməsi isə test üsulları ilə sosial yardımlara ehtiyacı olan şəxslərin müəyyənəlməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir.

Sosial sığorta ilə sosial yardım arasındakı fərq aydınlaşdırılmalıdır. Sosial riskli şəraitin yarandığı hallarda məqsədli hüquqlara malik, sosial cəhətdən sığortalanmış tərəf onlar üzərində test yoxlanması aparılmadan güzəştlər almaq hüququna malik olmalıdır. Sığortalanmış tərəf onların güzəştlərə ehtiyacı olub olmamasından asılı olaraq sığorta güzəştləri almaq hüququna malik olurlar. Lakin sosial yardıma ehtiyacı olan hər hansı bir tərəfsə hökumət tərəfindən onun müavinətlər almaq hüququ olub olmadığına qiymətləndirilməsi faktını nəzərə almalıdır, bu zaman yaşayış üçün müvafiq vəsaitlərin olması imkanları da nəzərdən keçirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son 4-5 ildə sosial sığorta ilə sosial yardım arasındakı məsafə çox qısalmışdır [5].

Yəni bir tərəf məqsədli hüquqlara malik olmaqla sosial yardımlar ola biləcək tərəf kimi qəbul edildiyi halda, digər tərəf sosial sığorta üzrə güzəştlər və vəsaitlərin testi aparıldıqdan sonra onların təqdim olunmasını artırmaqda davam edir. Eyni zamanda, pensiyaların məbləği aşağı olduğu üçün Respublika prezidentinin fərmanı ilə dövlət büdcəsindən pensiyalara əlavə müavinətlər təyin edilmişdir.

Hər iki hüququn bu cür bir-birinə yaxınlaşması sosial müdafiə anlayışının açıqlanması üçün onların vahid hala gətirilməsini tələb edir. Sosial sığorta və ya sosial müdafiəyə aid olmasının aydınlaşması mümkün olmayan güzəştlərə «qarışıq güzəştlər» kimi baxılmalıdır.

Sosial sığorta haqlarından əlavə sosial yardım sistemi və digər milli sosial müdafiə sistemləri sosial müdafiə müavinətlərin digər növlərindən hələ də fərqlənməkdədir. Bununla əlaqədar olaraq, sosial kompensasiyalar sistemi barədə də məsələyə toxunmaq. Bu birgə məxrəc sistemlərinin tərkibinə daxil olur ki, bu da çətinliklərə və itkilərə məruz qalmış insanların problemlərinin həllində hökumət və ictimaiyyətin birgə həmrəyliyi nümayiş etdirir.

Bu baxımdan əlillər, ahıl yaşlı və müharibədə ailə başçısını itirmiş və təcavüzə məruz qalmış, eləcə də, insan hüquqları tapdanan vətəndaşların pensiya haqları və digər güzəştləri diqqət mərkəzində olmalıdır.

Bir çox güzəştlər nağd ödənişlər şəklindədir və əməyin ödənilməsindən kifayət qədər qazanc əldə etmək iqtidarında olmayan və məcburi xərclərlə üzləşən insanların ehtiyaclarına yönəlmişdir. Başqa sözlə desək, həmrəylik, sosial sığorta və sosial müdafiə sistemləri tərəfindən ifadə olunan və sosial riskli şəraitə məruz qalan insanlara verilir. Həmrəyliyə ehtiyac olan elə hallar olur ki, bunlardan biri də əsas gəlir anlayışıdır. Bu elə sistemlərə aiddir ki, bütün vətəndaşlar hökumət tərəfindən, insanların işləməyə marağı olmasından və ya ehtiyacları olub olmadığından asılı olmayaraq həmişə müavinətlərlə təmin olunurlar. Bu cür əsas gəlir anlayışı bütün güzəştlərin sosial müdafiə sistemi tərəfindən nağd ödənişli formada təqdim olunmasına səbəb olur və gələcəkdə bu ödənişlərin ünvanlarının artırılması əsas məqsəd sayılır.

Sosial müdafiə müavinətləri sosial sığorta və ya sosial yardım üzrə güzəştlərə bölünə bilməz, lakin öz tərkibinə əsasən təsnifləndirilə bilər. Bununla da, natural formada təqdim olunmuş güzəştlərə də toxunulmalıdır ki, onlar da mahiyyət etibarilə nağd formada olan güzəştlərdən və digər ödənişlərdən fərqlənir.

Sosial müdafiənin milli modelinin hazırlanması və layihələşdirilməsi fəaliyyətin bir növüdürsə, məsələnin ikinci tərəfi bütün bunların həyata keçirilməsi üçün müvafiq inzibati idarəetmə strukturunun yaradılmasına olan tələbatdır. Bu, ən azı, bir neçə müxtəlif sosial müdafiə sistemlərini, müxtəlif əhali təbəqələri və müxtəlif qruplar üçün sosial müdafiə tədbirləri həyata keçirən sistemləri idarə edən

inzibati qurumlar olmalıdır. Fəaliyyətin professional səviyyədə təşkil olduğu zaman işçilər və onlara müxtəlif xidmətlər həyata keçirilməsi sxemlərini və özünü işlə təmin edənlərin fəaliyyətini təşkil edən müxtəlif inzibati qurumlar yaradılmalıdır.

Milli iqtisadiyyatın innovativ inkişaf yoluna keçid şəraitində resurs mərkəzli iqtisadi sahənin təşkili və keyfiyyətinə dair yeni tələblərə gəldikdə iqtisadi sahənin keyfiyyətini və bu regionların iqtisadiyyatının texnoloji vəziyyətini qiymətləndirmək üçün kritik bazanı genişləndirmək lazımdır.

Kommersiya və yaxud gəlirlə işləyən özəl qurumlara da, bəzən sosial müdafiə sistemlərinin gələcəkdə inzibati idarə olunmalara cəlb edilmələri ilə bağlı müraciətlər ola bilər. Özəl sığorta kompaniyalarının cəlb olunmasına yönəldilmiş bu cür funksional qeyri-mərkəzləşmə daha çox hallarda sənayedə baş vermiş qəzalarla bağlı, risk tələb edən hallardan qorunmanı təmin edən sistemlərdə öz əksini tapır. Funksional qeyri-mərkəzləşmənin yuxarıda qeyd olunan bütün hallarında səlahiyyətlərin ötürülməsi, baş vermiş hadisə ilə əlaqədar yaradılmış xüsusi qurumlara kreditlərin verilməsi və ya baş vermiş hadisə ilə bağlı qeyri-xüsusi qurumlara güzəştlərin təqdim olunması ilə müşayiət oluna bilər. Sosial yardımın inzibati idarə olunması, əksər hallarda qeyri-xüsusi ictimai qurumları, məsələn, bələdiyyələri də səlahiyyətlərlə təmin edə bilər.

Əgər işəgötürənlərin nə zamansa, «sosial müdafiənin inzibati qurumu» kimi rolu olmasına baxmayaraq, bir neçə hüquq və öhdəliklərin müvafiqliyinə əsasən, qeyri-xüsusi qurumların kreditləşməsində bu işəgötürənlərə qeyri-mərkəzləşmənin digər növü kimi baxılır.

İşəgötürənlər, çoxsaylı sosial sığorta sistemlərinin inzibati idarə olunması baxımından, onların həyatında çox böyük rol oynayırlar. İşəgötürənlər çox zaman sosial tədiyələri onların işəgötürənləri üçün nəzərdə tutulmuş məbləğlərindən çıxır, bunu işəgötürənlərin tədiyələrinə əlavə edərək sosial müdafiənin inzibati idarə olunma qurumlarına göndərirlər. Beləliklə də, işəgötürənlər sosial müdafiənin yığım funksiyalarının həyata keçirilməsində əsas rolu yerinə yetirirlər.

Bütün qeyri-mərkəzləşdirilmiş ərazi və funksional qurumlar onlara verilmiş səlahiyyətlərə nəzarət edən orqanların himayəsi ilə fəaliyyət göstərirlər. Həmin səlahiyyətlər əvvəldən də işlənilib hazırlana bilər. Mənbələrin istifadə və idarə olunması, fəaliyyətə cəlb olunmuş bütün maraqlı tərəflərin vəzifə və öhdəliklərinin müəyyən olunması, güzəştlərin ödənilməsi - bütün bunlar ümumi vəzifə və öhdəliklərin tərkibinə daxil edilə bilər. Qeyri-mərkəzləşmiş ərazi və funksional qurumlar özlərinə həvalə edilmiş səlahiyyətlərlə bağlı tapşırıqların yerinə yetirilməsi üzrə xərclərin bir hissəsinin ödənilməsi ilə bağlı maliyyə məsuliyyəti daşıyır.

Müasir dövrdə sosial müdafiə sistemi cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. İqtisadi problemlər içərisində sosial müdafiə problemi əsas rol oynayır. Bütün ölkələrdə sosial güzəştlərdən asılı olan bir sıra insan qruplarının problemlərinin bir hissəsinin həll olunduğu şəraitdə, büdcə kəsrlərinin mövcud olduğu bir durumda, hökumət sosial müdafiə üzrə xərclərin bir hissəsinə öz üzərinə götürməli olur. Sosial müdafiə sistemi və bu sistemin inzibati idarə olunması və tənzimlənməsi ilə bağlı öz üzərinə götürdüyü öhdəliklər ictimaiyyətin bütün problemlərinə yönəldilməlidir. Bir məşvəətçi orqan kimi tərkibinə sosial, iqtisadi, dini və digər qruplar daxil olan qurumlar sosial müdafiənin inzibati idarə olunmasında iştirak etməsə də, onun bir üzvü sayıla bilər, sosial müdafiə məsələlərinə həsr olunmuş müzakirələrdə iştirak edə bilər, bununla da bu sistemin, fəaliyyətinin ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunmasına şərait yaratmış olar.

Beləliklə, sosial təminat vətəndaşlara və onların ailə üzvlərinə yaşayış vasitələri mənbəyini itirdiyi və ya zəruri yaşayış minimumu olmadığı hallarda sosial əhəmiyyətli əlavə xərclər çəkilməsi, eləcə də, tibbi yardım göstərilməsi, ailəyə, uşaqların saxlanılmasına və tərbiyə edilməsinə kömək olunması, digər sosial xidmətlər göstərməklə və güzəştlər müəyyən etməklə onların tələbatını ödəmək üçün sosial təyinatlı vəsaitlərin bölüşdürülməsi üzrə ictimai münasibətlərin məcmusunu əhatə edir.

Regional siyasət üçün vasitələr dövlətin regional problemləri - vergi stimulları, subvensiyalar, kreditlər, dövlət sifarişlərini həll etmək üçün istifadə etdiyi yol və vasitələrdən ibarətdir.

Regional siyasətin həyata keçirilməsi ərazinin sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün müvafiq sənədlərin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bunlara qısa müddətli, orta müddətli və uzunmüddətli proqnozlar, ən aktual problemlər üzrə ayrı-ayrı hədəf proqramlar daxildir.

Bu sənədlər direktiv xarakter daşımır, lakin uzun müddətdə region iqtisadiyyatının ehtimal olunan sistemli bir mənzərəsini əks etdirir.

Regional siyasət dövlətin aqrar, demoqrafik və digər tədbirlərinin regional aspektlərini də əhatə etməlidir. Regionlarda, həm dövlət, həm də regional və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər görmək lazımdır. Regionların inkişafında sosial-iqtisadi vəziyyətin müqayisəli təhlilini aparmaq, regiona dəstək verən qərarların vaxtında verilməsi və regionun inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün metodların müəyyən olunması vacibdir. Bu gün qarşımızda duran əsas məqsədlərdən biri sosial-iqtisadi inkişafın cari və uzunmüddətli problemlərinin həllinin mümkünlüyünü təhlil etməkdir.

Hal-hazırda metodik materialların hazırlanmasında və regional təhlilin və regionlararası müqayisələrin aparılmasında müəyyən bir müsbət təcrübə formalaşdırılmışdır. Lakin regionların sosial-iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün qəbul edilmiş metodologiya yoxdur və reytingin nəticələri olduqca subyektivdir.

İqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi və riyazi üsullarla regionun inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin müxtəlif yolları və üsulları var. Bunlar bölgənin inkişaf reytinginin müəyyənləşdirildiyi regionun ümumi göstəricilərinin hesablanması, inkişaf səviyyəsinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi, bir sıra ekonometrik modellərin və onların xüsusiyyətlərinin istifadəsindən ibarətdir.

Regionların inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün ən ümumi yanaşma regionun inkişafının bəzi ümumi qiymətləndirmələrinə və digər bölgələrin inkişafının eyni mürəkkəb göstəriciləri ilə müqayisə edilməsinə yönəlmiş yanaşmadır. Bu vəziyyətdə kompleks bir alqoritm qurmaq lazımdır. Analitiklər nisbi göstəriciləri müəyyən etmək üçün belə alqoritmlərdən istifadə edirlər ki, onların fikrincə bu alqoritmlər sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə ən uyğun şəkildə əks etdirir. Daha sonra bu göstəricilərə görə, hər bölgə üçün kompleks göstəricilər hesablanır və müqayisə edildikdə, müqayisənin nəticələri regionların hansı hissələrinin inkişafının digər bölgələrindən qabaqda olduğunu göstərməyə imkan verir. Regionun reytingi müəyyənləşdirilir. Qeyd edək ki, regionun inkişafı kompleks göstəricisinin hesablanması üsulu həm göstəricilərin tərkibində, həm də hesablama prosedurunda öz əksini tapır.

Aydındır ki, Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlət idarəetmə sistemini yeniləşdirməyə başlamışdır. Əlbəttə ki, yeni sistemin qurulmasında inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunmuşdur. Beynəlxalq təcrübəyə diqqət yetirsək görürük ki, son illər “rayonlaşma”nın nəzəri problemlərinə maraq xeyli artmışdır. Əksər dövlətlərdə rayonlaşma ölkənin ərazisinin iki bir-birinə əks olan rayonlara bölgüsü ilə eyniləşdirilir. Məsələn; Böyük Britaniyada daha çox işsiz olan rayonlar “depressiv”, Almaniyada ən aşağı iqtisadi artım templəri və çox işsiz olan rayonlar “fəlakət” rayonları adlandırılır. Alman tətqiqadçısı E.Ditrix bu məsələ ilə bağlı “problem rayon” terminini əlavə etmişdir. Bu termin Qərb ölkələrinin rayonlaşmaya münasibətini açıq aydın göstərir: əvvəlcə ərazidə kiçik problemlər yaranır, daha sonra bu problemlər böyüyür.

Hazırda, ölkəmizin ərazisi 10 iqtisadi rayona bölünür. İqtisadi rayonlar qonşuluq prinsipinə görə müəyyən inzibati rayonları özündə cəmləşdirir. Belə regionlar iqtisadi təhlilin, statistik müşahidənin, proqnozlaşdırmanın obyektləri hesab olunurlar.

Beləliklə, region anlayışı regional iqtisadiyyatın əsas anlayışı hesab olunmaqla yanaşı regional iqtisadiyyatda metodoloji yanaşmanın əsasının təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanun), Bakı-2009
2. Azərbaycan Respublikasında “Əhalinin Məşğulluğu haqqında” qanun, Bakı-2014
3. Azərbaycan Respublikası “Əmək Pensiyları haqqında” qanun. Bakı-2006
4. Azərbaycan Respublikası “Sosial müavinətlər haqqında” qanun, Bakı-2006
5. “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” .2011-2015

- 6.Azərbaycan Respublikasında “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında”qanun, Bakı-1992, № 305
- 7.Azərbaycan Respublikasında “Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında”qanun, Bakı1992
- 8.Azərbaycan Respublikasında “Minimum istehlak büdcəsi haqqında”qanun, Bakı1992
- 9.Azərbaycan Respublikasında”Yaşayış Minimumu haqqında”qanun, Bakı-2004
- 10.Azərbaycan Respublikasında “Yaşayış Minimumu haqqında”qanun, Bakı-2014

УДК 338.3.**Управление рисками в стратегической операции и планировании бюджета****¹Ф. З.Аббасов, М.Г.Алхасзаде**

Резюме.В современную эпоху понятие социальной политики прочно вошло в повседневную жизнь не только людей и ученых, занятых в этой области, но и всех социальных классов и групп общества.В советский период социальная политика почти не выделялась в Разделение политики часто рассматривалось как составная часть экономической политики.Однако в процессе исторического развития выявилась ошибочность такого отношения к социальным вопросам.

Социальная политика как понятие появилась в Германии во второй половине XIX века. Впервые под этим понятием подразумевались меры, принимаемые государством для урегулирования конфликта прибыли между рабочим классом и классом капиталистов, а позднее оно было развито и использовано в более широком смысле. Меры, принимаемые государством в отношении всех социальных классов и групп, носили комплексный характер. Социальная политика в современном понимании: направлена на решение проблем всех социальных классов и групп общества, таких как социальная защита, здравоохранение, образование, занятость и т. д., это сумма всех мер. исторический этап развития, пока не приобрело свое современное значение. На этих этапах государства изменили свои функции, а также изменили смысл социальной политики и еще больше расширили ее.

Ключевые слова: методологический аспект, региональное развитие, социально-экономический.

UDC 338.3.**Risk management in strategic operations and budget planning****¹F.Z.Abbasov, ²M.G.Alkhaszade**

Summary. In the modern era, the concept of social policy has firmly entered the daily life not only of people and scientists engaged in this field, but also of all social classes and groups of society. In the Soviet period, social policy was almost not distinguished in the division of politics, it was often considered as a component of economic policy. However, in the process of historical development, the wrongness of this attitude towards social issues has emerged.

Social policy, as a concept, appeared in Germany in the second half of the 19th century. For the first time, this concept meant the measures taken by the state to regulate the profit conflict between the working class and the capitalist class, and was later developed and used in a wider sense. The measures taken by the state for all social classes and groups were comprehensive. Social policy in the modern sense: aimed at solving the problems of all social classes and groups in the society, such as social protection, health, education, employment, etc. it is the sum of all measures. This concept has gone through a long historical development phase until it got its current meaning. In these stages, states changed their functions as well as changed the meaning of social policy and expanded it further.

Keywords: methodological aspect, regional development, socio-economic.

Redaksiyaya daxilolma: 29.11.2023

Çapa qəbul olunma: 15.12.2023

